

Дослідження коефіцієнтів інтенсивності напружень тріщин нормального розриву за імпульсно-хвильових навантажень нафтогазоносних пластів

© **В.П. Нагорний**
 д-р техн. наук
 vgv_nagornyj@ukr.net
І.І. Денисюк
 канд. техн. наук
 ІГФ НАН України

У статті визначено коефіцієнти інтенсивності напружень у вершині тріщини нормального розриву за різних режимів її імпульсно-хвильового навантаження. Одержані результати можуть бути використані під час розробки нових методів імпульсно-хвильового оброблення, що базуються на вивільненні внутрішньої енергії структурними елементами середовищ нафтогазоносних пластів.

Ключові слова: імпульс, інтенсивність, коефіцієнт, напруження, пласт, тріщина, частота.

УДК 532.595

В статье определены коэффициенты интенсивности напряжений в вершине трещины нормального разрыва при различных режимах ее импульсно-волнового нагружения. Полученные результаты могут быть использованы при разработке новых методов импульсно-волновой обработки, основанных на высвобождении внутренней энергии структурными элементами сред нефтегазоносных пластов.

Ключевые слова: импульс, интенсивность, коэффициент, напряжение, пласт, трещина, частота.

The article defines stress intensity factors in the top of tensile crack at various regimes of pulse-and-wave load. These obtained results can be used to develop new methods for pulse-and-wave processing based on the phenomenon of release of the internal energy by the structural elements in the petroleum formations.

Key words: impulse, intensity, factor, stress, formation, crack, frequency.

Відомо, що за результатами натурних вимірювань для відчутного впливу на нафтові поклади достатньо хвильового поля з амплітудою пружних коливань у межах $10^{-8} \dots 10^{-9}$ м [1]. Отже, хвильові дії таких амплітуд можуть слугувати спусковим механізмом для вивільнення внутрішньої енергії в пласті, яка виникає під час взаємодії гармонічних хвиль із наявними в пласті тріщинами та їх розкриттям, що супроводжується випромінюванням хвиль високої частоти [2]. Відомо також, що в процесі оброблення нафт хвилями високої частоти знижується їх в'язкість, унаслідок чого збільшується рухливість нафт у каналах фільтрації пласта, що сприяє поліпшенню припливу нафти на вибій свердловини і підвищенню її дебіту [3].

Напружений стан у вершині тріщини описується за допомогою коефіцієнтів інтенсивності напружень [4]. Розглянемо тріщини нормального розриву, напружений стан у вершинах яких характеризується коефіцієнтом інтенсивності K_1 . Для знаходження коефіцієнтів інтенсивності напружень доводиться розв'язувати задачі для тіл складної конфігурації з тріщинами, а розв'язання задач механіки тіла, що деформується, для областей із розрізами (тріщинами) пов'язане з відомими математичними труднощами через наявність особливих (сингулярних) точок. Більшість цих задач може бути ефективно розв'язано тільки за допомогою застосування електронно-обчислювальних машин.

Особливий інтерес представляють задачі з визначення коефіцієнтів інтенсивності напружень за динамічних навантажень на породу нафтогазоносного пласта. Серед великої кількості динамічних навантажень можна виділити два основних типи: ударні та гармонічні.

З метою дослідження коефіцієнтів інтенсивності напружень $K_1(t)$ для тріщин під час дії ударно-хвильових навантажень скористаємося результатами роботи [4], у якій після розв'язання нестационарної задачі про дифракцію ударних хвиль на тріщині одержано залежність

$$K_1(t) = (1 + j) \frac{\sqrt{2v_s(v_p^2 - v_s^2)}}{v_p \sqrt{2\pi v_p}} \int_{-\infty}^{\infty} \frac{v_s}{\omega} \sigma(\omega) e^{-j\omega t} d\omega, \quad (1)$$

де $j = \sqrt{-1}$ – уявна одиниця; v_p, v_s – швидкості, відповідно, поздовжньої та поперечної хвиль; $\sigma(\omega)$ – комплексна спектральна функція, яка визначається за виразом

$$\sigma(\omega) = \frac{1}{\sqrt{2\pi}} \int_{-\infty}^{\infty} \sigma(t) e^{j\omega t} dt, \quad (2)$$

де $\sigma(t)$ – ударний імпульс, що взаємодіє з тріщиною.

Зауважимо, що формула (1) придатна не тільки для напівнескінчених розрізів (тріщин), але й для кінцевих тріщин, коли $\omega \gg \frac{v_p}{l}$, де l – характерна довжина тріщини [4, 5].

Використовуючи залежності (1) і (2), розглянемо деякі випадки імпульсно-хвильової дії на тріщини нормального розриву.

Нехай імпульсна дія описується залежністю

$$\sigma(t) = \begin{cases} 0 & \text{при } t < 0 \text{ і } t > T; \\ \sigma_0 & \text{при } 0 \leq t \leq T, \end{cases} \quad (3)$$

де σ_0 і T – амплітуда та час імпульсної дії відповідно.

Комплексна спектральна функція імпульсної дії (3) має вигляд

$$\sigma(\omega) = \frac{1}{\sqrt{2\pi}} \int_{-\infty}^{\infty} \sigma(t) e^{j\omega t} dt = \frac{1}{\sqrt{2\pi}} \int_0^T \sigma_0 e^{j\omega t} dt = \frac{j\sigma_0}{\omega\sqrt{2\pi}} (1 - e^{j\omega T}). \quad (4)$$

Із урахуванням (4) коефіцієнт інтенсивності напружень під час імпульсної дії (3) визначається за виразом

$$K_1(t) = \frac{(1-j)\sigma_0 v_s}{2\pi v_p} \sqrt{\frac{2(v_p^2 - v_s^2)}{v_p}} \int_{-\infty}^{\infty} \frac{e^{-j\omega(t-T)} - e^{-j\omega t}}{\omega\sqrt{\omega}} d\omega. \quad (5)$$

У виразі (5) необхідно визначити інтеграл

$$I = \int_{-\infty}^{\infty} \frac{e^{-j\omega(t-T)} - e^{-j\omega t}}{\omega\sqrt{\omega}} d\omega = \int_{-\infty}^{\infty} \frac{e^{-j\omega(t-T)}}{\omega\sqrt{\omega}} d\omega - \int_{-\infty}^{\infty} \frac{e^{-j\omega t}}{\omega\sqrt{\omega}} d\omega = I_1 + I_2.$$

$$\text{Знайдемо спочатку } I_1 = \int_{-\infty}^{\infty} \frac{e^{-j\omega(t-T)} - e^{-j\omega t}}{\omega\sqrt{\omega}} d\omega. \quad (6)$$

За допомогою заміни змінної $\omega = x^2$ інтеграл (6) зводиться до вигляду

$$I_1 = 2 \int_{-\infty}^{\infty} \frac{e^{-j(t-T)x^2} - e^{-jtx^2}}{x^2} dx = 2 \left(\int_{-\infty}^{\infty} \frac{\cos(t-T)x^2}{x^2} dx - j \int_{-\infty}^{\infty} \frac{\sin(t-T)x^2}{x^2} dx \right). \quad (7)$$

Інтегруючи (7) за частинами та враховуючи, що

$$\int_{-\infty}^{\infty} \sin(t-T)x^2 dx = \sqrt{\frac{\pi}{2(t-T)}}; \quad \int_{-\infty}^{\infty} \cos(t-T)x^2 dx = \sqrt{\frac{\pi}{2(t-T)}} -$$

інтеграли Френеля [6], після нескладних математичних перетворень отримаємо

$$I_1 = 2[-\sqrt{2\pi(t-T)} - j\sqrt{2\pi(t-T)}] = -2(1+j)\sqrt{2\pi(t-T)}. \quad (8)$$

Аналогічно знаходимо, що

$$I_2 = 2(1+j)\sqrt{2\pi t}. \quad (9)$$

Отже, із урахуванням виразів (8) і (9) інтеграл I має вигляд

$$I = I_1 + I_2 = 2\sqrt{2\pi t}(1+j) - 2\sqrt{2\pi(t-T)}(1+j) = 2\sqrt{2\pi}(1+j)[\sqrt{t} - \sqrt{t-T}]. \quad (10)$$

З урахуванням виразу (10) коефіцієнт інтенсивності напружень $K_1(t)$ згідно з (5) такий:

$$K_1(t) = \frac{4\sigma_0 v_s}{v_p \sqrt{\pi v_p}} \sqrt{v_p^2 - v_s^2} \operatorname{Re}[\sqrt{t} - \sqrt{t-T}]. \quad (11)$$

У випадку нескінченно довгого імпульсу ($T \rightarrow \infty$) із виразу (11) отримаємо

$$K_1(t) = \frac{4\sigma_0 v_s \sqrt{t} \sqrt{v_p^2 - v_s^2}}{v_p \sqrt{\pi v_p}}. \quad (12)$$

Під час дії миттєвого імпульсу ($T \rightarrow 0$)

$$K_1(t) = \frac{2\sigma_0 v_s T}{v_p \sqrt{\pi v_p t}} \sqrt{v_p^2 - v_s^2} = \frac{2P v_s}{v_p \sqrt{\pi v_p t}} \sqrt{v_p^2 - v_s^2}, \quad (13)$$

де $\sigma_0 T = P$ (P – величина імпульсу).

Під час дії гармонічної хвилі, що описується залежністю

$$\sigma(t) = \sigma_0 \cos \omega_1 t, \quad (14)$$

комплексна спектральна характеристика визначається за формулою [7]:

$$\sigma(\omega) = \frac{1}{\sqrt{2\pi}} \int_{-\infty}^{\infty} \cos \omega_1 t \cdot e^{j\omega t} dt = \frac{\sigma_0 \sqrt{\pi}}{\sqrt{2}} [\delta(\omega - \omega_1) + \delta(\omega + \omega_1)], \quad (15)$$

де $\delta(\omega - \omega_1)$; $\delta(\omega + \omega_1)$ – дельта-функції.

Підставивши (15) у залежність (1), отримаємо

$$K_1(t) = (1+j) \frac{\sigma_0 v_s \sqrt{v_p^2 + v_s^2}}{v_p \sqrt{2v_p}} \int_{-\infty}^{\infty} [\delta(\omega - \omega_1) + \delta(\omega + \omega_1)] \frac{e^{-j\omega t}}{\sqrt{\omega}} d\omega. \quad (16)$$

Враховуючи фільтрувальну властивість δ -функції, знайдемо значення інтеграла

$$\int_{-\infty}^{\infty} [\delta(\omega - \omega_1) + \delta(\omega + \omega_1)] \frac{e^{-j\omega t}}{\sqrt{\omega}} d\omega = \frac{e^{-j\omega_1 t}}{\sqrt{\omega_1}} - j \frac{e^{j\omega_1 t}}{\sqrt{\omega_1}} = -\frac{1}{\sqrt{\omega_1}} [\cos \omega_1 t - j \sin \omega_1 t] - j [\cos \omega_1 t + j \sin \omega_1 t] = \frac{(1-j)}{\sqrt{\omega_1}} (\cos \omega_1 t + \sin \omega_1 t). \quad (17)$$

Підставивши вираз (17) у залежність (16), одержимо

$$K_1(t) = (1+j) \frac{\sigma_0 v_s \sqrt{v_p^2 - v_s^2}}{v_p \sqrt{2v_p}} \frac{(1-j)}{\sqrt{\omega_1}} (\cos \omega_1 t + \sin \omega_1 t) = \frac{\sigma_0 v_s \sqrt{2(v_p^2 - v_s^2)}}{v_p \sqrt{\omega_1 v_p}} (\cos \omega_1 t + \sin \omega_1 t) = \frac{2\sigma_0 v_s \sqrt{v_p^2 - v_s^2}}{v_p \sqrt{\omega_1 v_p}} \cos\left(\frac{\pi}{4} - \omega_1 t\right). \quad (18)$$

Як приклад розглянемо взаємодію імпульсного збурення з тріщиною, що розміщена в пісковикі, для якого густина $\rho = 2500$ кг/м³; $v_p = 3500$ м/с; $v_s = 1865$ м/с [8]. Тривалість дії імпульсного збурення $T = 0,1$ с. За таких вихідних даних із формули (11) отримаємо

$$\frac{K_1(t)}{\sigma_0} = 60,2 \operatorname{Re}[\sqrt{t} - \sqrt{t-0,1}]. \quad (19)$$

Дані розрахунків за формулою (19) приведено в табл. 1.

Залежність $\frac{K_1(t)}{\sigma_0}$ від часу t при $T = 0,1$ с Таблиця 1

$\frac{K_1(t)}{\sigma_0}, M^{1/2}$	0	13,46	19,03	9,85	7,88	6,05	5,10	4,49	4,06	3,74	3,48	3,09
t, c	0	0,05	0,1	0,15	0,2	0,3	0,4	0,5	0,6	0,7	0,8	1,0
$\frac{K_1(t)}{\sigma_0}, M^{1/2}$	2,50	2,15	1,51	1,23	1,06	1,00	0,95	0,78	0,67	0,60	0,55	0,47
t, c	1,5	2,0	4,0	6,0	8,0	9,0	10,0	15,0	20,0	25,0	30,0	40,0

При $T \rightarrow \infty$ із формули (12) отримаємо

$$\frac{K_1(t)}{\sigma_0} = 60,2 \sqrt{t}. \quad (20)$$

У разі дії миттєвого імпульсу тривалістю $T = 1 \cdot 10^{-6}$ с із (13)

$$\frac{K_1(t)}{\sigma_0} = \frac{3,01 \cdot 10^{-5}}{\sqrt{t}}. \quad (21)$$

Дані розрахунків за виразами (20) і (21) приведено в табл. 2 та 3.

Таблиця 2

Залежність $\frac{K_1(t)}{\sigma_0}$ від часу t при $T \rightarrow \infty$

$\frac{K_1(t)}{\sigma_0}, M^{1/2}$	0	13,46	19,03	26,92	32,97	38,07	42,57	46,63	53,84	60,20
t, c	0	0,05	0,1	0,2	0,3	0,4	0,5	0,6	0,8	1,0

Таблиця 3

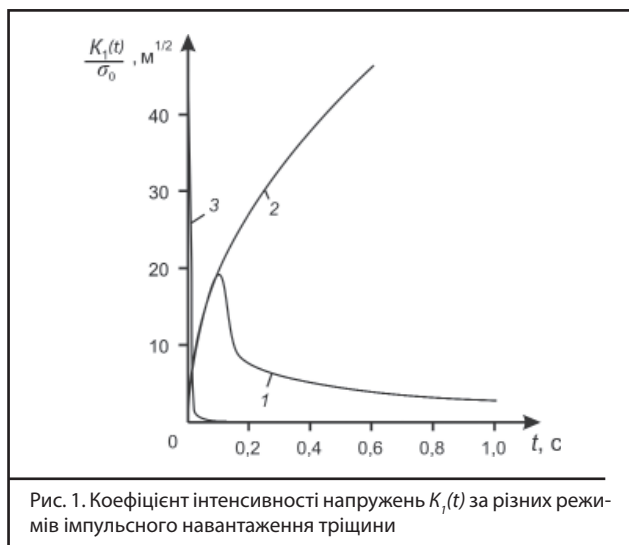
Залежність $\frac{K_1(t)}{\sigma_0}$ від часу t при $T \rightarrow 0$ ($T=1 \cdot 10^{-6} c$)

$\frac{K_1(t)}{\sigma_0}, M^{1/2}$	30,1	3,01	0,95	0,30	0,09	0,03	0,009	0,003	$9 \cdot 10^{-4}$
t, c	$1 \cdot 10^{-12}$	$1 \cdot 10^{-10}$	$1 \cdot 10^{-9}$	$1 \cdot 10^{-8}$	$1 \cdot 10^{-7}$	$1 \cdot 10^{-6}$	$1 \cdot 10^{-5}$	$1 \cdot 10^{-4}$	$1 \cdot 10^{-3}$

Із даних табл. 1 очевидно, що при $t = 9$ с коефіцієнт інтенсивності напружень $K_1(t)$ досягає статичного значення $K_1 = 1$ і в подальшому зі зростанням часу повільно зменшується. Максимального значення коефіцієнт K_1 досягає при $t = 0,1$ с.

У табл. 2 та 3 приведено значення параметра $\frac{K_1(t)}{\sigma_0}$ для двох граничних випадків, які на практиці не реалізуються.

Характер зміни коефіцієнта інтенсивності напружень $K_1(t)$ для різних значень параметра T показано на рис. 1 (крива 1 при $T = 0,1$ с; 2 – при $T \rightarrow \infty$; 3 – при $T \rightarrow 0$).

Рис. 1. Коефіцієнт інтенсивності напружень $K_1(t)$ за різних режимів імпульсного навантаження тріщини

Під час дії на тріщину гармонічної хвилі

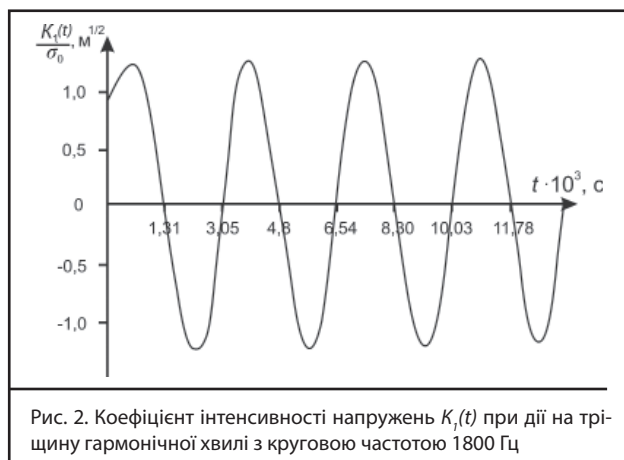
$$\sigma(t) = \sigma_0 \cos 1800t$$

в її вершині виникає поле напружень, що характеризується коефіцієнтом інтенсивності напружень, який згідно з залежністю (18) має вигляд:

$$\frac{K_1(t)}{\sigma_0} = 1,2575 \cos(0,7854 - 1800t). \quad (22)$$

Залежність (22) одержано за попередніх вихідних даних: $\rho = 2500$ кг/м³; $v_p = 3500$ м/с; $v_s = 1865$ м/с та $\omega_1 = 1800$ с⁻¹.

Поведінку коефіцієнта інтенсивності напружень зображено на рис. 2.

Рис. 2. Коефіцієнт інтенсивності напружень $K_1(t)$ при дії на тріщину гармонічної хвилі з круговою частотою 1800 Гц

Дослідимо характер зміни коефіцієнта $K_1(\omega_1)$ за фіксованих часових параметрів залежно від кругової частоти ω_1 .

Із виразу (18) при $t_1 = 3,93 \cdot 10^{-5}$ с і $t_2 = 3,93 \cdot 10^{-3}$ с отримаємо

$$\frac{K_1(\omega_1)}{\sigma_0} = 53,352 \frac{\cos(3,93 \cdot 10^{-5} \omega_1 - 0,7854)}{\sqrt{\omega_1}}; \quad (23)$$

$$\frac{K_1(\omega_1)}{\sigma_0} = 53,352 \frac{\cos(3,93 \cdot 10^{-3} \omega_1 - 0,7854)}{\sqrt{\omega_1}}. \quad (24)$$

Розрахунки, здійснені за формулами (23) та (24), приведено в табл. 4 та 5 відповідно.

Таблиця 4

Залежність $\frac{K_1(\omega_1)}{\sigma_0}$ від кругової частоти ω_1 при $t_1 = 3,93 \cdot 10^{-5}$ с під час дії на тріщину гармонічної хвилі

$\frac{K_1(\omega_1)}{\sigma_0}, M^{1/2}$	1,93	3,78	2,69	1,72	1,24	1,03	0,91	0,63	0,49	0,38	0,28	0,19	0,09
t, c	10	100	200	500	1000	1500	2000	5000	$1 \cdot 10^4$	$2 \cdot 10^4$	$3 \cdot 10^4$	$4 \cdot 10^4$	$5 \cdot 10^4$
$\lg \omega_1$	1	2	2,30	2,70	3,0	3,18	3,30	3,70	4,0	4,30	4,48	4,60	4,70

Таблиця 5

Залежність $\frac{K_1(\omega_1)}{\sigma_0}$ від кругової частоти ω_1 при $t_2 = 3,93 \cdot 10^{-3}$ с під час дії на тріщину гармонічної хвилі

$\frac{K_1(\omega_1)}{\sigma_0}, M^{1/2}$	12,39	4,93	3,77	0,91	0	-1,34	-1,68	0	1,26	0	-1,04
ω_1, c^{-1}	10	100	200	500	600	800	1000	1400	1800	2200	2600
$\lg \omega_1$	1,0	2,0	2,30	2,70	2,78	2,90	3,0	3,14	3,25	3,34	3,41
$\frac{K_1(\omega_1)}{\sigma_0}, M^{1/2}$	0	0,91	0	-0,82	0	0,75	0	-0,70	0	0,66	0
ω_1, c^{-1}	3000	3400	3800	4200	4600	5000	5400	5800	6200	6600	7000
$\lg \omega_1$	3,48	3,53	3,58	3,62	3,66	3,70	3,73	3,76	3,82	3,84	3,90

За даними табл. 4 та 5 на рис. 3 приведено залежності $\frac{K_1(\omega_1)}{\sigma_0}$ від кругової частоти за фіксованих значень часу: $t_1 = 3,93 \cdot 10^{-5}$ с (крива 1); $t_2 = 3,93 \cdot 10^{-3}$ с (крива 2).

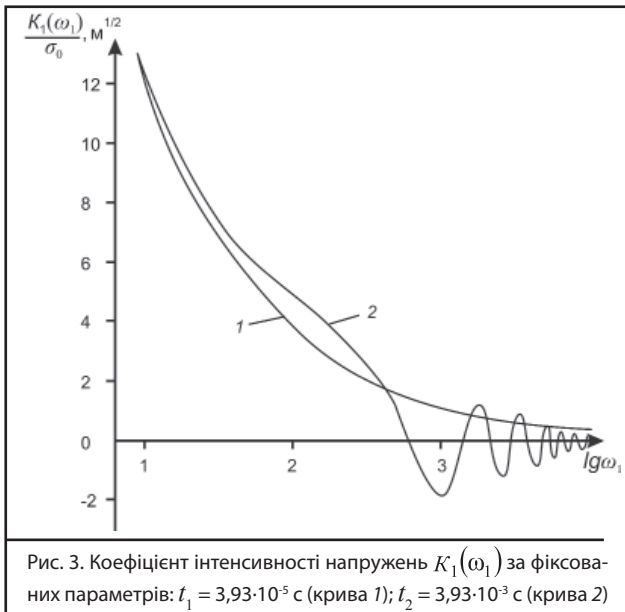

Рис. 3. Коефіцієнт інтенсивності напружень $K_1(\omega_1)$ за фіксованих параметрів: $t_1 = 3,93 \cdot 10^{-5}$ с (крива 1); $t_2 = 3,93 \cdot 10^{-3}$ с (крива 2)

Значення частот ω_1 відкладено в логарифмічних координатах. Із рис. 3 та даних табл. 4 і 5 видно, що коефіцієнт $K_1(\omega_1)$ перевищує статичне значення в діапазоні

кругових частот $\omega_1 = (10 \dots 1500)$ Гц (для $t_1 = 3,93 \cdot 10^{-5}$ с) (крива 1); у момент $t_2 = 3,93 \cdot 10^{-3}$ с (крива 2) коефіцієнт $K_1(\omega_1)$ перевищує статичне значення коефіцієнта інтенсивності напружень у діапазонах кругових частот $\omega_1 = (10 \dots 450)$ Гц; $\omega_1 = (750 \dots 1200)$ Гц і $\omega_1 = (1650 \dots 1750)$ Гц, а в подальшому зі зростанням частоти ω_1 поступово згасає.

Висновок

Отже, у результаті проведених теоретичних досліджень визначено коефіцієнт інтенсивності напружень $K_1(t)$ у вершині тріщини нормального розриву за різних режимів її імпульсно-хвильового навантаження. Знаючи коефіцієнти $K_1(t)$, можна визначити поле напружень у гірській породі у вершинах тріщин. Відомо, що існує зв'язок між інтенсивністю вивільнення енергії тріщиною в її вершині і полем напружень [4, 9, 10].

Одержані результати можуть бути використані під час розробки нових імпульсно-хвильових методів оброблення нафтогазових пластів, що базуються на вивільненні внутрішньої енергії структурними елементами геосередовища пластів.

Список використаних джерел

1. Курленя М.В. Определение области вибросейсмического воздействия на месторождение нефти с дневной поверхности / М.В. Курленя, С.В. Сердюков // ФТРПИ. – 1999. – № 4. – С. 4–11.
2. Партон В.З. Механика разрушения: от теории к практике / В.З. Партон. – М.: Наука, 1990. – 240 с.
3. Нагорный В.П. Исследование повышения эффективности пузырькового режима течения флюидов / В.П. Нагорный, И.И. Денисюк, В.М. Лихван, Т.А. Швейкина // Нефтяное хозяйство. – 2013. – № 5. – С. 80–82.
4. Черепанов Г.П. Механика хрупкого разрушения / Г.П. Черепанов. – М.: Наука, 1974. – 640 с.
5. Ионов В.Н. Динамика разрушения деформируемого тела / В.Н. Ионов, В.В. Селиванов. – М.: Машиностроение, 1987. – 272 с.
6. Справочник по специальным функциям / Под ред. М. Абрамовица, И. Стиган. – М.: Наука, 1979. – 830 с.
7. Иванов В.А. Математические основы теории автоматического регулирования / В.А. Иванов, В.С. Медведев, Б.К. Чемоданов, А.С. Юценко. – Т. 2. – М.: Высшая школа, 1977. – 456 с.
8. Нагорный В.П. Импульсные методы интенсификации добытки углеводнів / В.П. Нагорный, І.І. Денисюк. – К.: Ессе, 2012. – 323 с.
9. Друкованый М.Ф. Действие взрыва в горных породах / М.Ф. Друкованый, В.М. Комир, В.М. Кузнецов. – К.: Наук. думка, 1973. – 184 с.
10. Сиратори М. Вычислительная механика разрушения / М. Сиратори, Т. Миёси, Х. Мацусита. – М.: Мир, 1986. – 334 с.

Імпорт і транзит газу

У 2015 р. в Україну імпортовано 16,5 млрд. м³ природного газу, що на 3,0 млрд м³ менше, ніж у 2014 р. Якщо у 2014 р. основним експортером газу в Україну була Російська Федерація (14,5 млрд м³), то у 2015 р. постачання газу з цієї країни скоротилося у 2,4 рази і становило 6,1 млрд м³. Основні обсяги газу (10,3 млрд м³, або 63 % від загального імпорту) поставлено з країн ЄС.

Транзит газу територією України у 2015 сягав 67,1 млрд м³ проти 62,2 млрд м³ у 2014 р.

За матеріалами http://mpe.kmu.gov.ua/minugol/control/uk/publish/article?art_id=245086132&cat_id=35081